

Łukasz Jabłoński

Kapitał ludzki
a konwergencja
gospodarcza

ACADEMIA
OECONOMICA

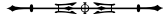

ACADEMIA
OECONOMICA

Kapitał ludzki
a konwergencja
gospodarcza

Profesorowi Michałowi G. Woźniakowi

Łukasz Jabłoński

Kapitał ludzki a konwergencja gospodarcza

Wydawnictwo C.H. Beck
Warszawa 2012

Wydawca: Dorota Ostrowska-Furmanek
Redaktor merytoryczny: Joanna Perzyńska
Projekt okładki i stron tytułowych: GRAFOS
Ilustracja na okładce: © GRAFOS

Recenzent: prof. zw. dr hab. Witold M. Orłowski

Publikacja dofinansowana przez
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

© Wydawnictwo C.H. Beck 2012

Wydawnictwo C.H. Beck Sp. z o.o., ul. Bonifraterska 17
00-203 Warszawa, tel. (22) 33 77 600

Skład i łamanie: Studio Graficzne MIMO, Michał Moczarski
Druk i oprawa: Elpil, Siedlce

ISBN 978-83-255-3581-0

ISBN e-book 978-83-255-3582-7

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Istota konwergencji w teorii ekonomii	13
1.1. Pojęcie konwergencji w ujęciu makroekonomicznym	13
1.2. Zarys problematyki konwergencji w teoriach systemów	19
1.3. Konwergencja w teorii rozwoju gospodarczego	23
1.3.1. Krótka charakterystyka teorii rozwoju ekonomicznego	23
1.3.2. Teorie głównego nurtu ekonomii	25
1.3.3. Teorie i koncepcje rozwojowe spoza głównego nurtu ekonomii	27
1.4. Konwergencja a ewolucja teorii wzrostu gospodarczego	33
1.5. Płaszczyzny analizy konwergencji ekonomicznej	40
1.5.1. Konwergencja wewnątrz danego kraju a konwergencja między krajami	40
1.5.2. Konwergencja warunkowa i bezwarunkowa	41
1.5.3. Konwergencja technologiczna (TFP)	43
1.5.4. Konwergencja stóp wzrostu i poziomu dochodów	44
1.5.5. Konwergencja typu beta i sigma	44
1.5.6. Konwergencja globalna a kluby konwergencji	45
Pytania	46
Literatura zalecana	46
Rozdział 2. Mierniki i metody analizy konwergencji ekonomicznej	47
2.1. Mierniki dobrobytu ekonomicznego	47
2.1.1. Syntetyczne mierniki	47
2.1.2. Przekrojowe mierniki	52
2.2. Mierniki rozwoju instytucjonalnego	54
2.3. Metody analizy procesu zbieżności gospodarek w badaniach empirycznych	58
Pytania	63
Literatura zalecana	64
Rozdział 3. Uwarunkowania konwergencji ekonomicznej	65
3.1. Typologia uwarunkowań konwergencji ekonomicznej	65
3.2. Realne uwarunkowania konwergencji	69
3.2.1. Kapitał rzeczowy i finansowy	69
3.2.2. Kapitał ludzki i postęp techniczny	72
3.3. Instytucjonalne uwarunkowania konwergencji	75
3.3.1. Instytucje wspierające wzrost i konwergencję ekonomiczną	75
3.3.2. Kapitał społeczny	79
3.3.3. Modele kapitalizmu	81

3.3.4. Interwencjonizm	87
3.3.5. Integracja gospodarcza	93
3.4. Aksjologiczne uwarunkowania konwergencji	97
Pytania	101
Literatura zalecana	102
Rozdział 4. Istota i pomiar kapitału ludzkiego	103
4.1. Definiowanie kapitału ludzkiego	103
4.1.1. Kapitał ludzki w podejściu makroekonomicznym	103
4.1.2. Kontrowersje związane z definiowaniem kapitału ludzkiego w ekonomii	104
4.2. Kapitał ludzki jako czynnik wzrostu gospodarczego	106
4.3. Dylematy pomiaru kapitału ludzkiego	108
4.3.1. Bariery konstruowania mierników kapitału ludzkiego	108
4.3.2. Metody pomiaru kapitału ludzkiego w badaniach empirycznych	110
4.3.3. Wady mierników kapitału ludzkiego	115
4.4. Mierniki inwestycji w kapitał ludzki	117
Pytania	119
Literatura zalecana	120
Rozdział 5. Inwestycje w kapitał ludzki a konwergencja w teorii wzrostu gospodarczego	121
5.1. Klasyfikacja modeli wzrostu gospodarczego z kapitałem ludzkim	121
5.2. Bezpośredni wpływ kapitału ludzkiego na zbieżność gospodarki do ścieżki równoważonego wzrostu gospodarczego	125
5.2.1. Wpływ kapitału ludzkiego na konwergencję w neoklasycznych modelach wzrostu gospodarczego	125
5.2.2. Wpływ kapitału ludzkiego na konwergencję w endogenicznych modelach wzrostu gospodarczego	132
5.3. Pośredni wpływ kapitału ludzkiego na konwergencję ekonomiczną	139
5.3.1. Wpływ kapitału ludzkiego na akumulację kapitału rzeczowego	139
5.3.2. Wpływ kapitału ludzkiego na postęp techniczny	143
5.3.3. Wpływ kapitału ludzkiego na rozwój krajowego systemu finansowego	145
5.3.4. Wpływ kapitału ludzkiego na nierówności dochodowe	147
5.4. Mechanizmy wpływu rozwoju ekonomicznego na akumulację kapitału ludzkiego	150
5.4.1. Stadia wzrostu oraz efekty progowe	150
5.4.2. Efekty zewnętrzne kapitału ludzkiego	152
5.5. Specyfika wpływu komponentów kapitału ludzkiego na konwergencję	155
5.5.1. Edukacja	155
5.5.2. Zdrowie	157
5.5.3. Badania i rozwój	160
Pytania	162
Literatura zalecana	162
Rozdział 6. Kapitał ludzki na tle innych czynników i barier odrabiania dystansu rozwojowego. Doświadczenia wybranych krajów	164
6.1. Tygrysy Azji	164
6.2. Chiny i Indie	175
6.3. Kraje w pułapce niedorozwoju	183
6.4. Posocjalistyczne kraje Europy i WNP	188
Pytania	204
Literatura zalecana	204
Zakończenie	205
Bibliografia	211
Słowniczek	231
Indeks nazwisk	237
Indeks rzeczowy	243

Wstęp

L. Pritchett [1997] w pracy o wymownym tytule *Divergence, Big Time* stawia tezę, że globalna nierówność w produktywności i standardzie życia jest dominującą cechą historii gospodarczej świata. U źródeł polaryzacji świata na kraje biedne i bogate leży pogłębiająca się od końca XIV wieku współzależność ekonomiczna między krajami, a także XVIII-wieczna rewolucja przemysłowa, która zasadniczo przyspieszyła rozwój ekonomiczny świata. Rozwijający się wówczas kapitalizm pchnął kraje Europy Zachodniej i Ameryki Północnej na ścieżkę dynamicznego rozwoju i postępu ekonomicznego. Z kolei regiony podległe hegemonii kolonialnej, funkcjonując często jako wyzyskiwane i marginalizowane zaplecze surowcowe i rynki zbytu dla krajów macierzystych, trwały w pułapce niedorozwoju bądź rozwijały się bardzo powoli, wręcz niezauważalnie. W konsekwencji nierówności ekonomiczne między bogatymi krajami północy oraz biednymi południa stawały się coraz bardziej wyraźne. Nasilenie tych tendencji obserwuje się głównie od drugiej połowy XX wieku, a zwłaszcza od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy liberalizacja przepływów dóbr i usług oraz przepływów finansowych jeszcze bardziej pogłębiła zróżnicowanie ekonomiczne między krajami i formującymi się ugrupowaniami integracyjnymi. Jak zaznacza K. Malaga [2004, s. 5], uwzględniając różne okresy i grupy krajów, można mówić o coraz większym zróżnicowaniu poziomu bogactwa na świecie, przy coraz większej jego koncentracji w krajach o najlepiej rozwiniętych gospodarkach.

W związku z tym konwergencja, rozumiana jako proces wyrównywania poziomu rozwoju ekonomicznego między krajami i ugrupowaniami integracyjnymi, stała się niezwykle popularnym zagadnieniem w krajowej i zagranicznej literaturze ekonomicznej. Zdaniem niektórych badaczy (np. R.J. Barra, X. Sala-

-i-Martina [2004], N. Islama [2003]) zagadnienie to jest największym wyzwaniem, przed którym stały, stoją i będą stawiane budowane teorie wzrostu i rozwoju ekonomicznego. Z tego względu, możliwość wyjaśnienia przez teorię i model teoretyczny zbieżności poszczególnych gospodarek do indywidualnej, potencjalnej i globalnej ścieżki wzrostu i rozwoju ekonomicznego jest zasadniczym kryterium aktualności jakiegokolwiek konstrukcji teoretycznej. Zarówno podejścia prekursorów teorii wzrostu gospodarczego, tj. R.F. Harroda i E.D. Domara, jak i neoklasyków, tj. R.M. Solowa i T.W. Swana, nie oparły się weryfikacji empirycznej. Niewystarczające dowody empiryczne, potwierdzające hipotezę o konwergencji gospodarek, przyczyniły się do poszukiwania nowych teoretycznych mechanizmów wzrostu gospodarczego. Podobnie, na gruncie ekonomii rozwoju, kolejne modele przełamywania barier rozwojowych, tworzone w ramach paradygmatów neoklasycznego, strukturalistycznego, szkoły zależności i Trzeciego Świata, oraz formułowane na ich podstawie zalecenia dla polityki gospodarczej, przyniosły niezadowolające rezultaty dla większości krajów rozwijających się. Wiele gospodarek, zwłaszcza afrykańskich i południowoazjatyckich, nadal tkwiło albo w pułapce niedorozwoju, albo ich rozwój następował zbyt wolno w stosunku do wysokiego przyrostu naturalnego. W konsekwencji poziom i standard życia w tych krajach systematycznie się obniżał.

Procesy nierównego rozwoju świata wywarły istotny wpływ na teoretyczne, empiryczne i postulatyczne ukierunkowanie literatury nauk ekonomicznych. W połowie XX wieku akcent w badaniach ekonomicznych przesunął się z przyczyn i źródeł bogactwa narodów na rzecz diagnozy globalnych i regionalnych różnicowań rozwoju ekonomicznego, a także czynników odpowiedzialnych za to, że jedne kraje bogacą się szybciej, a inne wolniej. Na tym tle wyodrębniły się dwa kierunki badań – podkreślające akumulację kapitału rzeczowego oraz zróżnicowanie technologii w stosunku do *Technology Frontier Area* – jako zasadnicze powody podziału świata na kraje biedne i bogate.

Podkreślenie roli technologii jako zasadniczego czynnika nierównego rozwoju świata w naturalny sposób zwróciło uwagę ekonomistów na kapitał ludzki, obejmujący kwalifikacje, umiejętności i zdrowie pracowników. W myśl endogenicznej teorii wzrostu gospodarczego czynnik ten decyduje o tworzeniu wiedzy naukowo-technicznej, a więc determinuje tempo postępu technicznego gospodarek. Co więcej, z międzynarodowych badań porównawczych wynika, że w dwóch ostatnich wiekach rola kapitału ludzkiego w rozwoju ekonomicznym ciągle wzrasta¹. W konsekwencji ekonomiczny rozwój i wzrost krajów rozwija-

¹ Zob. m.in.: D.S. Landes [1960, s. 340]; R.C. Matthews, C.H. Feinstein, J.C. Odling-Smee [1982, s. 137]; N.F.R. Crafts [1985, s. 73]; M. Abramovitz i P.A. David [2000]; C. Goldin i L.F. Katz [2001]; G. Clark [2003]; E. Osborne [2006].

jących się i rozwiniętych determinują w coraz większym stopniu niematerialne zasoby wytwórcze związane z wiedzą, umiejętnościami i kwalifikacjami pracowników. Wielu autorów sugeruje też, że podział świata na kraje biedne i bogate pokrywa się z międzynarodowymi różnicami w zakresie zgromadzonego kapitału ludzkiego, odzwierciedlającego się w poziomie wykształcenia, zdrowia i wiedzy pracowników (m.in.: R.J. Barro [1991], D.N. Weil [2005]). W konsekwencji można sądzić, że inwestycje w kapitał ludzki zwiększają szanse kraju rozwijającego się na szybsze zmniejszenie luki rozwojowej w stosunku do gospodarek wysoko rozwiniętych.

Zagadnienie to nabiera szczególnego znaczenia w warunkach rozwoju gospodarki opartej na wiedzy (GOW) i związanej z nią ekspansji sektorów tzw. nowej gospodarki, w których kapitał ludzki, obok kapitału rzeczowego, stanowi nie tylko komplementarny czynnik bogacenia się narodów, lecz także – co bardziej istotne – staje się zasadniczą determinantą przewag komparatywnych, zaś wiedza i umiejętności pracowników bezpośrednio zwiększają produktywność pracy oraz przyspieszają rozwój ekonomiczny.

Należy przy tym podkreślić, że w literaturze przedmiotu wiele miejsca poświęca się procesom wzrostu i rozwoju ekonomicznego, a także konwergencji między krajami². Wielu autorów zdiagnozowało również istotę kapitału ludzkiego, a także jego wpływ na wzrost i rozwój ekonomiczny różnych krajów³. Nadal jednak niewiele jest opracowań podejmujących próbę zidentyfikowania teoretycznych zależności występujących między akumulacją kapitału ludzkiego a konwergencją, rozumianą jako zmniejszenie luki rozwojowej między krajami biednymi i bogatymi.

Przedstawione powyżej przesłanki stanowiły podstawę podjęcia tematu niniejszej książki, której celem stało się wyjaśnienie, na gruncie teorii ekonomii oraz doświadczeń wybranych gospodarek, roli inwestycji w kapitał ludzki w konwergencji, a więc zmniejszaniu luki rozwojowej między krajami biednymi i bogatymi.

W książce wyszczególniono sześć rozdziałów.

W rozdziale pierwszym omówiono teoretyczne kwestie związane z konwergencją ekonomiczną. Wobec braku precyzyjnej definicji konwergencji, podjęto próbę zdefiniowania tego pojęcia. Zaprezentowano także istotę procesu konwergencji między krajami wynikającego z teorii systemów, a także teorii wzrostu i rozwoju ekonomicznego. Rozdział ten kończy omówienie teoretycznych i empirycznych płaszczyzn analizy konwergencji ekonomicznej, a więc:

² W grupie licznych prac można wskazać m.in.: K. Malaga [2004], W. Nowak [2007].

³ W grupie licznych prac można wskazać m.in.: K. Cichy [2008], R.S. Domański [2001], M. Herbst [2004a, b], S. Marciniak (red.) [2002], S. Roszkowska [2006], RSSG [1998].

- a) konwergencji wewnątrz danego kraju i konwergencji między krajami,
- b) konwergencji warunkowej i bezwarunkowej,
- c) konwergencji technologicznej,
- d) konwergencji stóp wzrostu i poziomu produktu,
- e) konwergencji typu beta (β) i typu sigma (σ),
- f) konwergencji globalnej i klubów konwergencji.

Sposoby pomiaru procesu zbieżności poziomu rozwoju ekonomicznego między krajami, a także mierniki wykorzystywane w analizie konwergencji prezentowane są w rozdziale drugim.

W rozdziale trzecim omówiono kluczowe czynniki i bariery wyrównywania poziomu rozwoju ekonomicznego między krajami biednymi i bogatymi. W ramach tej płaszczyzny badawczej zaprezentowano typologię uwarunkowań konwergencji i na tym tle przedstawiono wnioski wynikające z teorii ekonomii, dotyczące wpływu realnych, instytucjonalnych i aksjologicznych czynników na przyspieszenie rozwoju ekonomicznego w krajach rozwijających się. W grupie realnych czynników konwergencji zwrócono uwagę na kapitał rzeczowy, kapitał ludzki i postęp techniczny. Z kolei wśród instytucjonalnych czynników wspierających konwergencję między krajami zaprezentowano znaczenie kapitału społecznego, modeli kapitalizmu, interwencjonizmu oraz międzynarodowej integracji gospodarczej. Rozdział ten kończy charakterystyka aksjologicznych uwarunkowań doganiającego rozwoju w krajach rozwijających się.

Rozdział czwarty w całości poświęcony jest charakterystyce kapitału ludzkiego. Przedstawiono w nim pojęcie i komponenty kapitału ludzkiego, a także kontrowersje związane z jego definiowaniem. Zaprezentowano także rolę tego czynnika we wzroście gospodarczym, a także dylematy związane z jego pomiarem.

W rozdziale piątym przedstawiono wnioski wynikające z neoklasycznej i endogenicznej teorii wzrostu gospodarczego, dotyczące wpływu inwestycji w kapitał ludzki na warunkową i bezwarunkową konwergencję gospodarek. Zwrócono także uwagę na ekonomiczne konsekwencje akumulacji tego czynnika produkcji dla konwergencji. W tej perspektywie badawczej przedstawiono wnioski z teorii ekonomii, dotyczące wpływu kapitału ludzkiego na akumulację kapitału rzeczowego, postęp techniczny, rozwój krajowego systemu finansowego oraz podział dochodów między podmiotami ekonomicznymi. Zaprezentowano także wpływ poziomu rozwoju ekonomicznego gospodarki i efektów zewnętrznych na proces akumulacji kapitału ludzkiego, a także sposoby wpływu komponentów tego czynnika produkcji, tj. edukacji, zdrowia i sfery badawczo-rozwojowej (B+R), na wzrost gospodarczy i zmniejszanie luki rozwojowej między biednymi i bogatymi krajami.

Rozdział szósty, czyli ostatni, jest poświęcony analizie uwarunkowań rozwoju ekonomicznego wybranych krajów świata, ze szczególnym uwzględnieniem roli kapitału ludzkiego w tych procesach. W nawiązaniu do czynników i barier konwergencji, wynikających z teorii ekonomii i empirycznych badań, przedstawiono doświadczenia wzrostu i rozwoju ekonomicznego gospodarek Południowo-Wschodniej Azji, Chin i Indii, a także krajów w pułapce niedorozwoju. Szczególną uwagę zwrócono także na posocjalistyczne kraje Europy i WNP.

W książce podjęto próbę spojrzenia na konwergencję ekonomiczną między krajami ze szczególnym uwzględnieniem roli akumulacji kapitału ludzkiego w tych procesach. Treść książki może zatem zainteresować badaczy problematyki wzrostu i rozwoju ekonomicznego, a zwłaszcza studentów kierunków ekonomicznych (teoria wzrostu i rozwoju gospodarczego, ekonomia rozwoju i stosunków międzynarodowych).

Na zakończenie autor chciałby podziękować prof. dr hab. Michałowi G. Woźniakowi, któremu ta książka jest dedykowana, za inspirację do podjęcia tematu oraz cenne uwagi przekazywane w trakcie jej pisania. Szczególne podziękowania kierowane są również do prof. dr hab. Witolda M. Orłowskiego (Szkola Biznesu przy Politechnice Warszawskiej), prof. dr hab. Andrzeja Wojtyny (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie) oraz prof. dr hab. Tomasza Tokarskiego (Uniwersytet Jagielloński), którzy przeczytali całość lub część wstępnych wersji tej pracy i podzielili się z autorem cennymi uwagami krytycznymi. Oczywiście cała odpowiedzialność za występujące w pracy mankamenty spada wyłącznie na autora.

Rozdział

1

Istota konwergencji w teorii ekonomii

1.1. Pojęcie konwergencji w ujęciu makroekonomicznym

W literaturze ekonomicznej nie ma ściśle określonego pojęcia konwergencji. W najbardziej ogólnym ujęciu **konwergencja oznacza „zbliżanie”, „zbieżność” czy też „upodabnianie” następujące w różnych wymiarach życia społeczno-ekonomicznego poszczególnych krajów**¹.

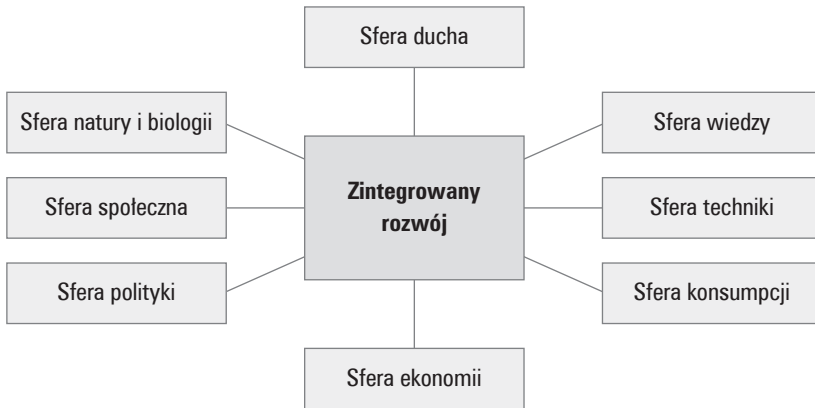
Z przeglądu sposobów ujmowania konwergencji na gruncie różnych teorii ekonomicznych wynika, że w większości przypadków definiowanie tego pojęcia jest fragmentaryczne. Odnosi się jedynie do wybranych aspektów zmian zachodzących w porównywanych krajach, tj. konwergencji (zbieżności) wzrostu lub rozwoju gospodarczego, konwergencji (upodabniania się) systemów lub rynków finansowych, konwergencji (zbliżania się) modeli kapitalizmu, konwergencji (uniformizacji) stylów życia i modeli konsumpcji, czy też konwergencji (zbieżności) kierowania administracyjnego państwa. W konsekwencji nie ma takich definicji oraz ich systematyki, które odwoływałyby się do kompleksowych (holistycznych) zmian zachodzących w porównywanych krajach.

Wobec następującej obecnie integracji ekonomii z innymi dziedzinami nauk społecznych, zwłaszcza psychologią i socjologią, konwergencję można odnieść do procesu wzajemnego upodabniania się krajów ze względu na sfery bytu jednostki i społeczeństw. W tym ujęciu w przestrzeni funkcjonowania jednostek i społeczeństwa można wyodrębnić różniące się funkcjami celu następujące sfery [Woźniak, 2005a, s. 173–188]:

¹ Termin konwergencja pochodzi od łacińskiego czasownika *convergo, convergere*. Oznacza on „skłanianie się ku czemuś”, „zbliżanie się”, „zbliżanie się w pewnym punkcie”, „upodabnianie” [Krzysztofek, Szczepański, 2002, s. 65] „tworzenie się jakichś zbieżności” [Słownik wyrazów..., 2002, s. 596].

- ekonomiczną i konsumpcji, związane m.in. z poziomem i strukturą konsumpcji, dochodów oraz produktywności *per capita*, ekonomiczną dojrzałością państwa oraz ukształtowanym systemem instytucji formalnych, zabezpieczających np. ochronę życia oraz system praw (własności, wolności, pracobiorców i pracodawców);
- biologiczną i natury, obejmujące biologiczne warunki, w jakich toczy się życie, długość życia, jakość środowiska naturalnego;
- intelektualną, odzwierciedloną przez poziom wiedzy (poziom i struktura wykształcenia), technologii (poziom rozwoju sektora badawczego i innowacji);
- duchową i społeczną, które obejmują system aksjologiczny, tj. utrwalone wartości moralne, etykę, nieformalne normy życia społecznego;
- polityki.

W interdyscyplinarnym podejściu wzorcowym układem odniesienia jest zatem system ekonomiczny umożliwiający zintegrowany lub inaczej zharmonizowany rozwój tych sfer (zob.: rys. 1.1).

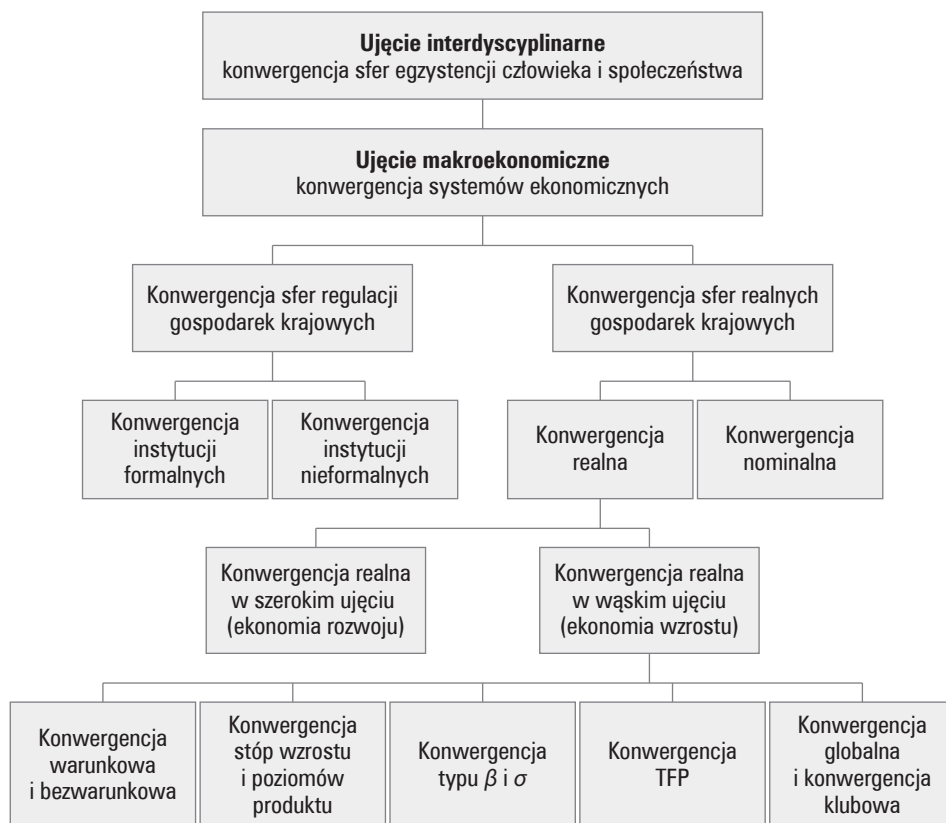
Rysunek 1.1. Sfery egzystencji jednostki i społeczeństwa w kontekście rozwoju zintegrowanego

Źródło: na podstawie: M.G. Woźniak [2005a, s. 173–188].

W ujęciu makroekonomicznym właściwą perspektywę dla definiowania konwergencji otwierają rozważania nad systemem ekonomicznym. Jeśli zatem w systemie ekonomicznym każdego kraju wyodrębnia się sferę regulacji oraz sferę realną², to konwergencja systemów ekonomicznych porównywanych krajów

² Sfera realna obejmuje m.in.: materialną bazę produkcji wraz z zasobami naturalnymi i wytwarzanymi dobrami produkcyjnymi i konsumpcyjnymi, ludność i zmiany w jej strukturze. Sfera

musi dotyczyć upodabniania dokonującego się w obydwu tych sferach. Wobec tego istnieje uzasadnienie dla rozróżnienia konwergencji sfer regulacji oraz konwergencji sfer realnych gospodarek i wyodrębnienia sfery polityki (rys. 1.2).

Rysunek 1.2. Systematyka definicji konwergencji

Źródło: opracowanie własne.

Konwergencję sfery regulacji poszczególnych krajów można rozważać w kontekście porządku prawnego oraz przyjętych i powszechnie akceptowanych

regulacji ujmuje zaś działania ludzi w roli producentów, przedstawicieli ośrodków władzy państwowej, zasady podziału, zmiany konsumpcji, reguły prawne i normy społeczne wiążące procesy gospodarcze [Woźniak, 1993, s. 16]. Stąd sferę regulacji można utożsamiać z systemem ekonomicznym w wąskim ujęciu według L. Balcerowicza [1989, s. 15], przez innych autorów określanym jako „czynniki systemowe”, „system funkcjonowania gospodarki”, „mechanizm gospodarczy” czy „porządek gospodarczy”.

norm, wzorców i wartości społecznych, etycznych, religijnych i rodzinnych, które kształtują procesy ekonomiczne. W rezultacie ten rodzaj konwergencji można rozumieć jako proces upodabniania się krajów w zakresie funkcjonujących instytucji społeczno-ekonomicznych, tj. instytucji formalnych i nieformalnych istniejących w gospodarkach krajowych. Formalne instytucje życia społeczno-gospodarczego wiążą się z normami i wzorcami postępowania umocowanymi w prawie stanowionym. Określają one system polityczny (demokratyczny lub niedemokratyczny), ekonomiczny model porządku konkurencyjnego (modele kapitalizmu [Albert, 1994]), modele koordynacji hierarchicznej (kierowane administracyjnie i za pomocą regulatorów ekonomicznych [Woźniak, 1993, s. 29–31]) itp. Wobec tego odnoszą się one do rynkowych instytucji porządku konkurencyjnego. Z kolei nieformalne instytucje regulujące procesy gospodarcze wynikają z internalizacji wartości aksjologicznych, wyrastających z religii, kultury, w tym utrwalonych tradycji i przekonań, które tworzą fundamentalne wartości porządku społecznego, stylu życia i modelu rodziny.

O ile konwergencja sfer regulacji stanowi dość jednorodną kategorię pojęciową, o tyle konwergencja sfer realnych gospodarek jest dużo bardziej zróżnicowana. Wynika to ze złożoności realnych procesów gospodarczych, a także wyodrębnionych w ekonomii obszarów badawczych, związanych ze sferą realną. Dlatego upodabnianie się sfer realnych między krajami rozważać można z perspektywy konwergencji realnej oraz konwergencji nominalnej.

Realną konwergencję sfer realnych można rozumieć jako proces zmniejszania różnic między krajami w poziomie rozwoju gospodarczego, a także poziomie i jakości życia obywateli. Należy zaznaczyć, że tak określony proces zbieżności można plasować w dwojakim kontekście teoretyczno-empirycznym. Po pierwsze, zbieżność realną między gospodarkami można rozpatrywać z perspektywy obszaru badawczego ekonomii wzrostu, który opiera się na analizie temp wzrostu i poziomów dochodu, w tym *per capita*, badanych krajów. Po drugie, może ona dotyczyć obszaru badawczego ekonomii rozwoju, który obok poziomu i tempa zmian dochodu uwzględnia także inne zmienne ekonomiczne, mające istotny wpływ na poziom i jakość życia. Ze względu na wyraźne różnice metodologiczne, występujące między ekonomią wzrostu i ekonomią rozwoju, zasadne wydaje się rozróżnienie realnej konwergencji w wąskim i w szerokim znaczeniu.

Konwergencję realną w wąskim znaczeniu można rozumieć jako proces ograniczania nierówności między krajami w zakresie generowanego tempa wzrostu i poziomu produktu. W tym ujęciu konwergencję należy rozpatrywać opierając się na modelach wzrostu gospodarczego, zaś wyjaśnianie na gruncie teoretycznym zbieżności wzrostu lub jego braku odbywa się za pomocą analizy zmian poziomów podstawowych agregatów makroekonomicznych modeli wzro-

stu, np. kapitału rzeczowego i kapitału ludzkiego, pracowników, wiedzy naukowo-technicznej.

Należy podkreślić, że powyższa definicja konwergencji nie oddaje w pełni istoty tego pojęcia w odniesieniu do sfery realnej gospodarki. Podstawowe charakterystyki wzrostu gospodarczego, mimo że obejmują fundamentalne efekty i czynniki wytwórcze, to jednak pomijają wiele jej istotnych dla procesu zbieżności składników. Wobec tego, zmiany dokonujące się w sferze realnej gospodarek należy analizować w kontekście skutków dla procesu rozwoju, który obejmuje ogół zmian dokonujących się w strukturze i funkcjonowaniu gospodarki i społeczeństwa [Stacewicz, 1988, s. 28–30]. Porównywanie zmian zachodzących w różnych gospodarkach należy zatem postrzegać jako proces wielowymiarowy, obejmujący reorganizację i reorientację całego systemu społeczno-ekonomicznego. Obok zmian w dochodzie narodowym i produkcji, należy ujmować także zmiany instytucjonalne, społeczne i administracyjne, zmiany stosunków społecznych i typów zachowań, w tym ewolucję nawyków i przekonań [Todaro, 1986, s. 61–62, podano za: Kozak, 2001, s. 17–18]. Zagwarantowanie rozwoju ekonomicznego wymaga zatem zapewnienia [Stacewicz, 1988, s. 28–30; Piasecki, 2003b, s. 15]:

- systematycznej poprawy warunków życia, a więc zagwarantowania dochodów realnych na poziomie nie niższym od dotychczasowego;
- warunków materialnych do dalszego rozwoju, czyli określonych nakładów na restytucję, modernizację i powiększanie majątku;
- zdolności adaptacyjnych gospodarki, a w związku z tym pozostawienie rezerw rzeczowych i finansowych.

Konwergencja realna w szerokim znaczeniu oznacza zatem proces wyrównywania się wartości podstawowych zmiennych makroekonomicznych między krajami, regionami oraz podregionami, charakteryzującymi się różnymi wyjściowymi wartościami tych zmiennych [Gajewski, Tokarski, 2004, s. 46]. Takie ujęcie konwergencji nawiązuje przede wszystkim do pytania o zbieżność wskaźników charakteryzujących rozwój gospodarczy, w tym zwłaszcza: tempo wzrostu i poziomu PKB *per capita*, deficyt budżetowy, wydatki publiczne, rachunek obrotów bieżących, bilans handlu zagranicznego, wszelkich innych strukturalnych zmian społeczno-ekonomicznych gospodarek (odnoszących się do infrastruktury technicznej i ochrony środowiska; przemysłu, rolnictwa i usług; rynku pracy; technologii; podziału dochodów ogólnych w społeczeństwie, wyposażenia w kapitał ludzki; struktury konsumpcji i innych).

W ramach wąskiego znaczenia realnej konwergencji sfery realnej funkcjonuje kilka jej ujęć określanych m.in. jako:

- konwergencja warunkowa i bezwarunkowa,

- konwergencja stóp wzrostu i poziomów dochodów,
- konwergencja typu beta (β) i sigma (σ),
- konwergencja technologiczna (TFP),
- konwergencja globalna oraz konwergencja klubów.

Należy podkreślić, że najbardziej wyraźne rozgraniczenie występuje między konwergencją warunkową oraz konwergencją bezwarunkową (absolutną) [Solow, 1988, s. 307–317; Islam, 2003, s. 309–362]. Natomiast pozostałe rodzaje konwergencji wyodrębniono w rezultacie modyfikacji pierwotnych założeń modelu R.M. Solowa, a także prowadzonych badań empirycznych.

Konwergencja bezwarunkowa lub inaczej absolutna odnosi się do sytuacji, w której gospodarki charakteryzujące się podobnymi parametrami strukturalnymi, tj. technologią, stopami oszczędności, przyrostem naturalnym czy stopą deprecjacji kapitału rzeczowego, zmierzają do ścieżki zrównoważonego wzrostu ze stałymi poziomami kapitału i produktu na pracownika. W rezultacie konwergencja bezwarunkowa lub absolutna między gospodarkami świata wynika z założeń modeli wzrostu zrównoważonego [Islam, 2003, s. 309–362; Woźniak, 2004, s. 177].

Konwergencja warunkowa z kolei, zakłada występowanie wielu ścieżek zrównoważonego wzrostu. Przy takiej antycypacji konwergencji przyjmuje się, że poszczególne kraje różnią się między sobą ekonomicznymi parametrami strukturalnymi. Każda gospodarka wykazuje zatem zbieżność do indywidualnej ścieżki zrównoważonego wzrostu (m.in.: R.J. Barro [1992, s. 202]).

Jak już wspomniano, w ramach konwergencji sfery realnej gospodarki można rozróżnić także konwergencję nominalną. W ekonomicznych analizach dotyczących rozwoju rynków pieniężnych, zwłaszcza w krajach europejskich, **konwergencja nominalna** odnosi się do kryteriów konwergencji sformułowanych w Traktacie z Maastricht UE. Odwołuje się więc do oczekiwanej zbieżności między krajami UE w zakresie poziomów wzorcowych wskaźników³ inflacji, stóp procentowych oraz agregatów fiskalnych i kryterium kursowego, zgodnie z którym każdy kraj zobowiązany jest do uczestnictwa przez minimum dwa lata w systemie kursowym ERM II.

³ Inflacja nie może być wyższa niż średnia w trzech krajach UE z najniższymi jej stopami, powiększona o 1,5 pkt. proc.; deficyt budżetowy nie może przekraczać 3% PKB; dług publiczny nie może przekraczać 60% PKB; długoterminowa stopa procentowa, oparta na 10-letnich obligacjach skarbowych o stałym oprocentowaniu, nie może być wyższa niż 2 pkt. proc. od średnich poziomów tych stóp w trzech państwach UE o najniższej inflacji; kraj powinien przestrzegać normalnego przedziału wahań ($\pm 15\%$) swej waluty w ramach ERM.

1.2. Zarys problematyki konwergencji w teoriach systemów

Teorie systemów ekonomicznych powstały na gruncie rozważań dotyczących społeczeństwa nowoczesnego (przemysłowego, zmodernizowanego)⁴, które prowadzili socjologowie i ekonomiści w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, a zwłaszcza w następstwie rosnącej, w połowie lat siedemdziesiątych XX wieku, krytyki i sceptycyzmu wobec hipotezy konwergencji oraz budowanych teorii konwergencji.

Koncepcje społeczeństwa nowoczesnego opracowali m.in.: E.E. Hagen [1962], R. Aron [1967, 1968], D. Bell [1971], J.K. Galbraith [1973]. Autorzy ci podkreślali odmienny charakter zmian zachodzących w przestrzeni funkcjonowania społeczeństw i jednostek. Zgadzali się jednak co do tego, że nowoczesność jest immanentną cechą nowoczesnego społeczeństwa. Na poziomie jednostkowym sugerowali oni uaktywnianie się oraz powszechność pewnych cech modalnej osobowości, tj. wysokiej empatii, kreatywności i potrzeby osiągnięć. Z kolei na poziomie społecznym zwracali oni uwagę na rozpowszechnianie się norm świeckich i racjonalnych, rosnącą społeczną partycypację w życiu politycznym, samoczynny wzrost ekonomiczny oraz nasilenie fizycznej, psychicznej i społecznej mobilności. W.W. Rostow [1960] sugerował natomiast, że społeczeństwo zmodernizowane, czyli „masowej konsumpcji”, charakteryzuje się wysokimi dochodami *per capita* i możliwościami produkcyjnymi, a także tzw. suwerennością konsumenta, co umożliwia pracownikom korzystanie z techniki i ekonomicznej dojrzałości państwa. Z tego względu w społeczeństwie nowoczesnym każdy pracownik może zaspokajać swe potrzeby, osiągając wysoki poziom życia [Krzysztofek, Szczepański, 2002, s. 63].

Największym uznaniem cieszyły się koncepcje społeczeństwa nowoczesnego R. Arona i J.K. Galbraitha. R. Aron wyjaśnił, że społeczeństwa nowoczesne charakteryzują się [*ibidem*, s. 64–70]):

- stopniowym oddzielaniem miejsca pracy i zamieszkania;
- dominacją specjalizacji pracy w gospodarce, jej sektorach i przedsiębiorstwach;
- rosnącym technicznym uzbrojeniem pracy;
- rosnącą rolą kryterium maksymalizacji zysku w decyzjach alokacyjnych;
- koncentracją siły roboczej w dużych zakładach pracy.

⁴ Definicje, teorie i koncepcje społeczeństwa nowoczesnego przedstawił m.in. W. Morawski [2001, s. 99].

Z kolei J.K. Galbraith główną rolę w zmianach społecznych przypisywał ewolucji, która przekształca społeczeństwa masowego ubóstwa w społeczeństwa względnego dobrobytu. Procesy te umożliwiają zbliżanie kapitalizmu do różnych form ustrojowych, określanych mianem socjalizmu. Zaś w długim okresie społeczeństwa przechodzą etapowo od feudalizmu przez kapitalizm do świata rządzonego przez wykształconych pracowników.

Opierając się na koncepcji społeczeństwa nowoczesnego, przedstawiciele ekonomii pracy w latach sześćdziesiątych, tj. C. Kerr, J. Dunlop, F. Harbinson i C. Myers [1960], opracowali teorię zmiany społecznej, której podstawą była hipoteza konwergencji. Z hipotezy tej wynikało, że systemy społeczno-ekonomiczne zmieniają się pod wpływem globalnej industrializacji. Co więcej, w wyniku rozprzestrzeniającej się modernizacji upadnie tradycjonalizm i nastąpi wymuszony rozwój wykwalifikowanej siły roboczej, która przejmie zarządzanie w dużych przedsiębiorstwach, sieciach urbanistycznych i administracji rządowej.

Przedstawiciele hipotezy konwergencji (m.in. C. Kerr, J. Dunlop, F. Harbinson i C. Myers) podkreślali, że industrializacja wielu krajów rozwijających się była kierowana przez różne grupy społeczne i ich elity, np. dynastyczne, klasę średnią, rewolucyjnych intelektualistów, zarządców kolonialnych oraz narodowych przywódców. Sugerowali jednak, że „logika” i potrzeba industrializacji wymusi delegowanie procesu decyzyjnego na pozostałych członków społeczeństwa, tj. pracowników, menedżerów, naukowców itd. W związku z tym, pluralistyczna industrializacja stanie się powszechna, eliminując stopniowo zmiany i ideologię o charakterze rewolucyjnym. Ostatecznie prowadzi to do rozwoju świata bardziej jednorodnego, obfitego i – być może – demokratycznego [Form, Bae, 1988; Morawski, 2001, s. 104–106].

W połowie lat siedemdziesiątych XX wieku opracowano także teorie konwergencji. Wynikało z nich, że społeczeństwa oraz gospodarki krajów uprzemysłowionych, niezależnie od tego, jak różne mają pochodzenie, ideologię i historycznie ukształtowane tradycje, upodabniają się do siebie pod względem struktur politycznych, ekonomicznych, kulturowych instytucji, czyli – innymi słowy – ulegają konwergencji [Słownik pojęć..., 1999, s. 284–285]. Chociaż teorie te wyrosły na gruncie doświadczeń krajów kapitalistycznych, to jednak procesy z nich wynikające miały obowiązywać także w państwach socjalistycznych. Dlatego też, podczas gdy historycy i politolodzy głównego nurtu, odwołując się do logiki zimnej wojny, opowiadali się za syntetyzacją i łączeniem konkurujących systemów ekonomicznych, większość badaczy analizowała specyfikę industrializacji i na tej podstawie próbowała uchwycić wyłaniające się podobieństwa między tymi dwoma systemami [Smith, Hills, 2003]. Z tego względu ówczesna debata o konwergencji koncentrowała się na weryfikacji tezy